



Kazinczy Ferenc és testvérei az 1800-as évek elején

VÖLGYESI Orsolya

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, tudományos főmunkatárs
ORCID: 0009-0001-4639-9702

KAZINCZY Ferenc and his siblings in the early 1800s

Abstract | The paper aims to describe the relationship between KAZINCZY Ferenc (1759–1831), a significant writer of late 18th- and early 19th-century Hungarian literature, and his brothers, focusing on the years following KAZINCZY's release from prison. KAZINCZY József and BOSSÁNYI Zsuzsanna gave life to nine children, the eldest being Ferenc, who was destined for a brilliant career based on his extensive family network and accumulated capital of contacts and personal skills. This ambitious career was finally interrupted by his arrest in 1794 during the persecution of the Martinovich conspiracy and his sentencing in 1795 to an unlimited term of imprisonment. After six and a half years of captivity, KAZINCZY's return home in the summer of 1801, the rebuilding of his life, the establishment of his independent existence, and the upheaval of the status quo in the family life fundamentally changed the supportive attitude of his widowed mother and siblings. KAZINCZY's correspondence, diary notes, and autobiographical writings often reveal the nature of the conflicts, financial controversies, and differences in mentalities in several ways: the protagonists of this correspondence were Ferenc and his brother József, who attempted to take over the role of family leader from his widowed mother during his brother's enforced absence. To reconstruct the events, the study uses these personal documents, which are primarily composed in a literary style, and which present the events, the behaviour, and the supposed motivations of the various characters from the perspective of KAZINCZY Ferenc.

Keywords | KAZINCZY Ferenc, family conflicts, social status, the mentality of the lower nobility, career prospects, late 18th- and early 19th-century Hungarian literature

A tanulmány a Kazinczy Ferenc (1759–1831) és testvérei közötti viszonyrendszert szeretné bemutatni a Kazinczy börtönből való szabadulását követő évekre fókuszálva. Kazinczy József és Bossányi Zsuzsanna házasságából kilenc gyermek született, a legidősebb volt Ferenc, akire a kiterjedt rokoni hálózat és a felhalmozott kapcsolati tőke, valamint a személyes képességek alapján fényes karrier várt. Ezt a felfelé ívelő életpályát törte meg 1794-ben végérvényesen a Martinovics-összeesküvés felszámolása során történt elfogatása és az 1795-ben rá kiszabott büntetés, a határozatlan idejű várfogság. A hat és fél évi fogság után 1801 nyarán hazatérő Kazinczy életének újrakezdése, önálló egzisztenciájának kialakítása s a család életében kialakult status quo felborulása alapvetően változtatta meg az özvegy édesanya és a testvérek addigi támogató magatartását.¹ Kazinczy levelezése, naplóbejegyzései, önéletrajzi írásai olykor több kidolgozásban tárják eléink a konfliktusok, az anyagi ellentétek és mentalitásbéli különbségek mibenlétét, melyeknek főszereplője Kazinczy Ferenc és öccse, József volt, aki bátyja kényszerű távollétében megkísérelte átvenni az özvegy édesanya mellett a családfő szerepét. A tanulmányban a történetek rekonstruálásához elsősorban ezeket az irodalmi igénytel kidolgozott egodokumentumokat használom fel, melyek Kazinczy Ferenc nézőpontjából láttatják az eseményeket, az egyes szereplők viselkedését és vélt motivációját.

Családi viszonyok – a fogság előtt

Kazinczy József és Bossányi Zsuzsanna kilenc gyermeke az 1759 és 1774 közötti másfél évtizedben látta meg a napvilágot. Az öt fiú és négy leány – Ferenc (1759), Dienes (1761), Julianna (1762), László (1763), Klára (1766), Zsuzsanna (1768), Terézia (1770), József (1772) és Miklós (1774) – közül a kétéves korában elhunyt Terézia kivételével valamennyien megélték a felnőttkort, a legkisebb gyermek, Miklós azonban már csaknem fél évvel édesapjuk váratlan halála után, 1774. augusztus 15-én született meg.

Az atyám halva, az anyám hét nevetlen gyermekkel elterhelve, a' nyolczadikkal négy holnap olta viselősen! Térdre rogytam. Ah haszontalan! Láttam mint emelék-ki ágyából, 's midőn feleszmélék, ki vala terítve. Így lepe-meg bennünket az est. Én és három húgaim, kik közzül az utolsó nem érte el még hatodik esztendejét, fájdalmunkban felfekvénk a' canapéra, 's úgy talála elsírt szemekkel 's hideglelési rázkódásokban a' reggel. Anyámnak fájdalma a' dühig ment.

1 Lásd erről SZILÁGYI Márton, *Forrásérték és poétika: Kazinczy Ferenc: „Fogságom naplója”*, Irodalomtörténeti füzetek 177 (Budapest: Reciti, 2017), 129–131; Szabó Sáróy Sámuel Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához, Bécs, 1796. július 24., in KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, szerk. SZILÁGYI Márton, 182 (jegyzetek: 394), Kazinczy Ferenc művei, Első osztály: eredeti művek (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011).

– örököltette meg a tragikus eseményt Kazinczy Ferenc.² Ezt követően a regmeci birtokon élő Bossányi Zsuzsannára maradt a gazdaság irányítása és a gyermekek felnevelése, ami az évek során komoly terheket rótt az asszonyra – még akkor is, ha a konfliktushelyzetekben az idősebb, tekintéllyel bíró férfi rokonok rendszerint az özvegy segítségére siettek.³ Bossányi Zsuzsanna élete azt is bizonyítja, hogy a kötelezettségek mellett milyen fontos jogosítványai lehettek a nőknek egy tekintélyes köznemesi családban, s milyen meghatározó szereppel bírtak a vagyon megtartásában, gyarapításában vagy az utódok sorsának alakulásában.⁴ Kazinczy Ferenc önéletrajzi vonatkozású szövegei és anyjáról 1813-ban írt, nyomtatásban is megjelent megemlékezése⁵ arra utal, hogy Bossányi Zsuzsanna életét végigkísérték a szélsőséges hangulatingadozások, s ez gyermekeivel való viszonyát is nagymértékben meghatározta. Egy 1812 decemberében Cserey Miklósnak írt levelében Kazinczy egyenesen így fogalmazott akkor már elhunyt édesanyjával kapcsolatban: „A’ szegény Anyám 73 esztendő Asszony volt; mikor csendes volt vére, a’ tiszteleltre ’s szeretetre legméltóbb és valóban igen nagy lelkű Asszony: de mikor istentelen Sugallók elverték nyugodalmát, olly rettenetes a’ maga nemében, mint Wesselényi a’ férjfiak közt.”⁶ Nem véletlen, hogy éppen az erdélyi Csereynek írt levelében élt ezzel az igen szemléletes hasonlattal, az idősebb Wesselényi Miklós báró megidézésével, s az is figyelemre méltó, hogy anyjának ezen érzelmi kitöréseit az ártó szándékú külső hatásoknak tulajdonította.

A nehézségek ellenére a tekintélyes református köznemesi családból származó Kazinczy testvérek sorsa ígéretesen alakult. Julianna 1785-ben, Zsuzsanna és Klára 1788-ban, Miklós 1797-ben, József 1802-ben, Ferenc 1804-ben, László 1806-ban kötött házasságot. Kazinczy József Ragályi József borsodi alispán gyermekét, Máriát, Kazinczy László

2 KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, szerk. ORBÁN László, Kazinczy Ferenc művei, Első osztály: eredeti művek (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 418–419.

3 Bossányi Zsuzsanna tehát férje elvesztését követően soha nem kötött házasságot, egyedül igyekezett boldogulni. Későbbi párhuzam Madách Imre édesanyjának, Majthényi Annának (1789–1885) a sorsa, aki nyolc gyermeket szült, közülük öt érte meg a felnőttkort. Férje 1834-ben bekövetkezett halála után egyedül nevelte gyermekeit, és irányította a gazdaságot, birtokai négy vármegyében, Nógrádban, Hontban, Pestben és Szabolcsban elszórtan helyezkedtek el. Bővebben lásd KERÉNYI Ferenc, *Madách Imre (1823–1864)*, Magyarok emlékezete (Pozsony: Kalligram, 2006), passim.

4 SZIJÁRTÓ M. István, „Nemes nők és földtulajdon a 18–19. század fordulóján”, in SZIJÁRTÓ M. István, *Nemesi társadalom és politika: Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről*, 38–56 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2006), különösen 54–56.

5 KAZINCZY Ferenc, „Özvegy Kazinczy Józsefné’ született Bossányi Susána’ Emlékezete”, in KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 162–167.

6 Kazinczy Ferenc – Cserey Miklósnak, Széphalom, 1812. december 29., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, szerk. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Debrecen–Budapest, 1890–2013), 10:208, a továbbiakban: KazLev. Hogy Kazinczy rendkívüli tudatossággal komponálta meg leveleit, bizonyítja, hogy hasonló tartalommal, de a Wesselényivel való párhuzam elhagyásával írt barátjának, a család jogi ügyeit is képviselő Nagy Gábornak anyja elvesztéséről: „mert midőn csendes momentumban volt ’s midőn mások csendes momentumban hagyták, az Anyám bizonyosan egyike volt a’ legnagyobb lelkű asszonyoknak, a’ leghűségesebb, legkegyesebb anyáknak; s én az életnek semmi szakaszában nem felejtettem, néki mit köszönhetek.” Kazinczy Ferenc – Nagy Gábornak, Érsemlyén, 1812. november 21., in KazLev, 10:182.

pedig Lukács Miklós Bihar megyei táblabíró leányát, Franciskát vette feleségül. A legfiatalabb fiútestvér, Miklós Beöthy Viktóriával kötött házasságot, kinek apja Beöthy János, Bihar megye alispánja volt. Kazinczy Klára Kraynik József, Zsuzsanna Péchy Sándor táblabírához ment feleségül. Kazinczy Julianna Weiss Jánossal, Zemplén megye főorvosával kötött házasságot, aki 1793-ban Dercsényire változtatta nevét, miután az uralkodótól adományként elnyerte a Bereg megyei Dercent. Miklós és Klára, csak úgy mint majd szabadulása után Ferenc, katolikus házastársat választott. Kazinczy Dienes sosem nősült meg, rendezetlen magánélete – mint még látni fogjuk – sok keserűséget szerzett a családjának, különösen anyjának. Kazinczy Ferenc feljegyzéseiből tudjuk, hogy Dienes viszonyt folytatott Gordánné Czulai Katával (aki egyik alkalmazottjának, Gordán Jánosnak volt a felesége), majd egy szintén férjezett asszonnyal, Klobusiczky Antalné Pruszkay Antóniával, s tőlük több törvénytelen gyermeke is született.⁷ Külön érdekessége a történetnek, hogy az első kapcsolatból származó egyik leányt, Gordán Zsuzsannát 1826-ban az akkor már három éve megözvegyült Kazinczy Miklós vette feleségül.⁸ Kazinczy mélyen elítélte legifjabb öccse tettét, hiszen újráházasodásával magának pénzt, gyermekeinek „jóltevő mostohát” szerezhetett volna, ehelyett:

az a' bölc ember a' maga testvérbátyjának parázna-születésű leányát veszi, 's magát véjévé teszi egy utálatos korhely-embernek, 's nem gondol vele hogy szegény gyermekei érette piruljanak, hogy testvérei ségyeljék hogy egy atyának 's anyának gyermekei vele, hogy ötet az egész világ neveti.⁹

A Kazinczy testvérek alapvetően tehát a környező vármegyék hasonló státuszú, befolyásos köznemesi familiáiba házasodtak be, továbbépítve azt a rokoni hálózatot, amely már jó ideje keresztül-kasul átszötte a térséget, mindenekelőtt Abaúj, Bihar, Borsod és Zemplén vármegyéket.¹⁰ Másfelől Dienes és az özvegyé váló Miklós párvalasztásaik révén megsértették és átlépték a társadalmi normákat, kínos helyzetbe hozva ezzel a családot.

7 Ez nem volt teljesen példa nélküli a családban, Kazinczy nagyapjának, Dánielnek is volt házasságon kívül született gyermeke Pintér Márton (?–1773) személyében, aki egyébként Zemplén vármegye alispánja lett. KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 979.

8 A családon belül a következő nemzedékben is előfordult a rokonházasság, ez azonban a kor normáit nem áthágva, elsőfokú unokatestvérek között történt: Kazinczy Ferenc Eugénia nevű leánya (akit a családban Zseninek neveztek) Kazinczy húgának, Klárának a fiához, Kraynik Imréhez ment feleségül. Eugéniáról lásd CZIFRA Mariann, „Zseni a panteon kertjében: Kazinczy Eugénia pályája”, *Századvég*, új folyam, 68. sz. (2013): 59–100.

9 Kazinczy Ferenc – Kazinczy Klárának, [Széphalom], 1826. november 28., in KazLev, 20:164. Miklós házasságára, annak normasértő voltára Cserey Miklós nagyon finoman reagált egyik Kazinczyhoz írt levelében: „A kis ötséd házassága szokatlan, és okosság ellen való. Szeretni szabad, de nem bolondul; – és mikor az ember szerelemből hejteleniségre vetemedik, jele hogy az ész a gyepőlőt elszalasztottá. –” Cserey Miklós – Kazinczy Ferencnek, Tihó, 1827. március 4., in KazLev, 20:216.

10 SZIJÁRTÓ M. István, „A köznemesség társadalmi kapcsolatainak térbelisége”, in SZIJÁRTÓ, *Nemesi társadalom...*, 19–37.

A fiútestvérek által bejárt karrierutak a korszakban tipikusnak tekinthetők, s erős családi mintázatot követnek. Kazinczy Dienes 1784-től Bihar vármegye al-, majd főjegyzője, 1803 és 1810 között másodalispán, 1808-ban országgyűlési követ volt – hivatali emelkedése mindenekelőtt fiatalabb nagybátyjával, Kazinczy Péterrel mutat feltűnő hasonlóságot.¹¹ A másodalispánságról való lemondása vélhetően a megye adminisztrátorával, a Kazinczyakkal egyébként rokonságban álló Rhédey Lajossal való konfliktusra vezethető vissza.¹² Kazinczy Ferenc szerint: „Dienes Biharban 2dik Vice Ispány és Domokos Lőrincz Fő Notárius 1810. Nov. 26d leteszik hivatalaikat, nem akarván olly gyűlőlt, útált, gyalázatos ember alatt szolgálni mint a’ Megye Fő-Ispányi Adminisztrátora Gróf Rhédey Lajos.”¹³ Sárközy Istvánnak írt levelében öccse elhatározását azal magyarázta, hogy Rhédey magához vonta az alispáni jogköröket, így az alispánok hatáskör és érdemi foglalatosság nélkül maradtak.¹⁴ Máshol azonban arra utalt, hogy Dienesnek Beöthy László első alispánnal romlott meg a viszonya, s ezt Ferenc úgy értelmezte, mint egyfajta igazságtételt azért, mert öccse, ha nem is tevőlegesen, de mégis részese és hasznélvezője volt a korábbi nagy tekintélyű első alispán, Péchy Imre eltávolításának.¹⁵ A fiatalabb fiútestvérek már nem futottak be ilyen jelentős megyei karriert: József az ügyvédi vizsga letételét követően Abaúj vármegye táblabírája és egy ideig főszolgabírája volt. Miklós pedig mint Bihar táblabírája és esküdtje kezdte meg pályáját. 1795 januárjában azonban őt is letartóztatták, s bár Ferencsel ellentétben a legifjabb Kazinczy fiút bizonyíték híján nem ítélték el, közéleti pályája megszakadt: ezt követően főként felesége pásztói birtokán gazdálkodott. László az érvényesülés egy másik útját választotta: 1782-ben katonai pályára lépett, először a gróf Wilhelm Wartensleben tábornoszernagy vezénylete alatt álló gradiskai határezredben, majd a Klebek és Kerpen gyalogezeredekben szolgált. 1801-ban és 1805-ben a Bihar megyei insurrekcionális sereg tisztje volt. Karrierje töretlenül ívelt felfelé: 1807-ban a 34. számú báró Davidovics gyalogezered ezredeseként érte a halál.¹⁶

A legidősebb testvér, Kazinczy Ferenc – akit elmondása szerint apja eredetileg katonai pályára szánt – anyja és nagybátyjai elvárásának megfelelően, a család kiterjedt kapcsolatrendszerére is támaszkodva, először a megyei közéletben próbálta ki magát: 1784-ben Sáros megye táblabírájává, majd Abaúj és Zemplén aljegyzőjévé nevezték ki. Hivatali működését végül Abaújban kezdte meg, éppen akkor, amikor II. József 1785 novemberében rendeleti úton kötelezővé tette a közigazgatásban a német nyelv hasz-

11 Kazinczy Péter (1747–1827) 1791 és 1804 között Zemplén megye alispánja, 1802-ben országgyűlési követ volt, másik nagybátyjuk, András (1738–1804) kétszer képviselte Zemplént a diétán: 1790/1791-ben és 1796-ban, s a királyi udvari tanácsos cím is elnyerte. KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 875–876.

12 SZILÁGYI Márton, „Egy politikai »pálfordulás« a 18–19. század fordulóján: Vázlat Rhédey Lajos pályafutásáról”, in SZILÁGYI Márton, *A második Prométheusz: Tanulmányok a 18. századi magyar irodalomról*, 199–227, Historia litteraria 35 (Budapest: Universitas Kiadó, 2022).

13 KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 322.

14 KazLev, 8:126.

15 KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 308.

16 KAZINCZY Ferenc, „Oberster Kazinczy László halála ’s életének némelly történetei”, *Hazai Tudósítások*, 1807. szept. 12., 176–179.

nálatát. Mivel sem az alispán, Kelcz Antal, sem pedig a főjegyző nem tudott németül, Kazinczyra hárult az írásbeli ügyek intézése, emellett hozzákezdett a megyei levéltár rendezéséhez is. A gyors emelkedés lehetősége nyitva állt előtte, hiszen Kelcz Antal és a Kazinczytól nagyra becsült Vay József szabolcsi alispán is őt szerette volna maga mellé főjegyzőnek, Kazinczy mégis a gróf Török Lajos által irányított kassai tankerület inspektori állását s ezzel együtt a vármegyei helyett az állami szolgálatot választotta.¹⁷ Ezt a biztos egzisztenciát jelentő hivatalt 1791 áprilisáig viselte, ekkor azonban a szintén protestáns Prónay Gáborral és Vay Istvánnal együtt egyéves jövedelmének kifizetése mellett II. Lipót felmentette tisztségéből. Bár anyja és nagybátyja erősen szorgalmazta újbóli hivatalvállalását, erre soha nem került sor: „Nekem nem kelle semmi más szolgálat, de az Anyám meg nem emészthette, hogy a’ nélkül maradjak, ’s e miatt 1791. Májusban Bécsbe kellett mennem, más hivatalért esedezni” – írta Kazinczy.¹⁸ Ugyanakkor Bossányi Zsuzsanna, bizva fia fényes jövőjében, egy évvel korábban megtette az első lépést, hogy Kazinczy a családi birtokon is önálló életet kezdhessen.

Az Anyám, Tek. Özvegy Kazinczy Józsefné, szül. Bossányi Susánna Assz. 1790-ben azt az anyai ajánlást tette nékem, hogy a’ Regmeczhez birt Praediumon számomra lakó-házat épít és mellé egy egész kis gazdaságot szakaszt-ki. Annál nagyobb tisztelettel fogadtam anyai jószágának ezt a’ jelenségét, minthogy ezt önnön mozdulatából cselekedte; mert a’ felől azelőtt szó sem volt soha közöttünk. Reám bizta a’ ház kirajzolását. Megtettem azt a’ szerint, a’ hogy státusomhoz – kinek akkor viselt hivatalom esztendőnként ezeröttszáz forintot adott és a’ ki ezáltal is segéltségét, fényes házasságot remélhettem – illet, ’s az anyám nem nagyollotta a’ Plánumot, nem sokallotta a’ reá teendő költséget.¹⁹

Széphalom tehát az apai örökséget képező alsóregmecsi birtok része volt, a nagypapa, Kazinczy Dániel három fia közül Józsefnek adta az Abaújban fekvő alsóregmecsi jószágot, Andrásnak jutott a vinnai birtok Ungban, Péternek pedig a lasztóci Zemplénben.²⁰ Kazinczy Ferenc meghatározása szerint Széphalom eredetileg nem Alsóregmecshez tartozó „diverticulum”, hanem „külön határu birtok” volt.²¹ Hogy 1791 és 1794 decembere között az állás nélkül maradt Kazinczy miből fedezte kiadásait, számos utazását (ez idő alatt többször is megfordult Bécsben), arról nincs számottevő információ – mint ahogy arról sincs pontos tudásunk, hogy anyja és testvérei hogyan viszonyultak ehhez. Feltételezhető, hogy ezeket a kiadásokat befektetésnek tekintették, melyek révén Ferenc hamarosan ismét jól fizető, magas társadalmi presztízzsel bíró álláshoz juthat, annál is inkább, mert az elbocsátásáról szóló dokumentum maga is azt tartalmazta, hogy az el-

17 Inspektori működéséhez lásd Soós István szövegkiadását: KazLev 25.

18 KAZINCZY, Pályám emlékezete, 156.

19 Uo., 121.

20 Ifj. BARTA János, „A Kazinczy család zempléni bitokai a XVIII/XIX. század fordulóján”, in *Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila és GÖNCZY Monika, 319–325 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010), különösen 321.

21 Széphalomról legújabbán lásd DEBRECZENI Attila, „Széphalom: Kazinczy és egy emlékezhely születése”, *Irodalomismeret* 31, 3–4. sz. (2020): 5–51.

ső adandó alkalommal megfelelő hivatallal fogják kárpótolni a kassai tankerület inspektorát. Az állásvesztés és a tartóztatás közötti éveket – amennyire ez a fennmaradt forrásokból rekonstruálható – a családi összefogás és kooperáció jellemezte: Ferenc több hónapos bécsi tartózkodása alatt, 1791 májusában két öccse, József és Miklós tették le a széphalmi ház alapkövét, a falak még mindig távollétében, az év júliusában lettek felhúzva, a tető pedig már visszatérte után, télen készült el: „Az Anyám kegyességét ezen építés körül véghetetlenül köszönöm. Mind ő vitte a' terhet; 's csak kevés alkalmatosságokban történt-meg, hogy, ha láttam a' kőmivesek alkalmatlan órában jőnek, tulajdon erszényemből fizettem a' munkások héti dolgozásaikat.”²²

A fogság után

Az 1801 júniusában szabaduló Kazinczy várakozásával ellentétben nem költözhetett be a Széphalmon 1791-ben elkezdett házba, s nem állhatott neki az akkor számára átengedett birtokrészen gazdálkodni, mert mindezt fogsága alatt öccse, József vette használatba. A konfliktusok elkerülése végett jobbnak látta tehát 1802 januárjában Regmecről az anyai örökség részét képező Bihar megyei Érsemlyénbe költözni,²³ abban bízva, hogy anyja legalább ott kijelöl neki egy házhelyet, és saját erejéből felépítheti új otthonát.

Hosszas szenvedéseim után 1801-ben visszanyertem szabadságomat: nem birtokomat is. Messzire vinne el a' céltól elő beszélteni, mely fortélyok, mely durvaságok által igyekezett engem József öcsém Regmecről elhárítani. Hetedfél esztendeig tartó rabságomban mindig az volt az én legkedvesebb álmom, hogy ha majd a' szabadulás órája üt, miként fogok a' gazdálkodáshoz, 's miként hozom helyre, a' mit velem a' mostoha idők elmulasztattak. Égtem magamé lenni, 's érezni, hogy végtére magamtól függök, hogy végtére igazán szabad vagyok. Az Anyám megsejditette titkos szenvedésem, melyek onnan eredtek, hogy már itthon vagyok és mégis semmiben nem foghatok: de látta egyszersmind azt is, hogy a' háladatosság mind éránta, mind az öcsém éránt, a' ki míg fogva voltam, és útjában nem állottam, valóban sok jót tett velem, megnémít, 's nem tett semmit.²⁴

Egy másik feljegyzésében kissé bővebben mondta el hazatérése utáni csalódásait. Ebben nemcsak a széphalmi ház elhanyagolt állapotát s környezetének pusztulását örököltette meg, de azt is, ahogy öccse mintegy átvéve a családfő szerepét, bátyja magánéletét is igyekezett irányítása alá vonni:

22 KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 157.

23 Bossányi Zsuzsanna Bossányi Ferenc és Komáromy Julianna egyetlen élő gyermekeként 1798-ban kapta meg örökségét: „Atyját férje halála után tizenkét, anyját huszonnégy esztendő múlva veszítette-el, és csak ekkor juthatott birtokába atyai 's anyai jószágainak, 's azon állapotba, hogy gyermekeinek sorsokon könnyíthessen.” KAZINCZY, „Özvegy Kazinczy Józsefné?...”, 165.

24 KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 121.

10. §. Munkácsi fogságomból 1801. Júl. első napján értem Regmeczre. Lángoltam minél előbb láthatni Széphalmomat, de József öcsém attól észrevehetően örvök alatt mindég elvont. Későn vettem észre fortélyait és szándékát. Akkor kijöttem. Melly változások! Oltványaim, ültetéseim ki voltak vagdalva; irtásaimat parasztok szántották; az épület téli öllja volt az öcsém juhainak, 's a' ganéj három lábnyi magasságra töltötte be a' szobákat; a' vaskapcsok, melyek a' falakat öszvevonták, ki voltak tördelve, 's el voltak lopdosva; a' juhászok a' béboltozott pitvarból jobbra nyíló szobában tüzeltek egész télen, és ez olly kormos volt, hogy ha bévakoltatott volna is, a' koromzsír általütött volna a' meszelésen. – Nem kínzom-el magamat annak elmondásával, hogy az öcsémtől, ki engemet ezen atyai jószágunk birtokából ki akara rekeszteni, 's arra kényszerítgetett, hogy egy gazdag leányt elvegyek, 's így arra szoríttassam, hogy a' feleségemből éljek, miket kelle mind addig szenvednem, míg, hogy magamat emancipálhassam az ő rabságából, megházasodtam.²⁵

Kazinczy tehát a szabadulását követő éveket is a szabadság hiányával jellemezte, autobiografikus szövegeiben egyfajta kontinuitást teremtve a fogság időszakával. „Most a' Józsi rabja valék, annakelőtte a' Császáré. Mellyik alázó?” – tette fel a kérdést naplójában.²⁶

A kialakult helyzetben Bossányi Zsuzsanna először a Zemplén megyei Jesztrebbel akarta kárpótolni legidősebb fiát (Jesztrebet még Ferenc fogsága alatt Józsefnek adta, de ekkor visszavette tőle). Ez azonban nem jelentette azt, hogy Kazinczy az általa oly nagyon áhított önálló életbe kezdhet:

elébe terjesztettem az Anyámnak, hogy gazdálkodás nem mehet ottan jól, a' hol a' gazda nem lakik, nékem az az óhajításom, hogy külön lakhassam, gyarapodhassak, 's magamnak nyugodalmat szerezhessek, mely ha az Anyám plánuma szerint továbbá is az Anyám körül 's az öcsémmel együtt lakandom, soha sem lesz elérve, 's arra kértem, hogy el lévén tolva Regmeczről és abból, a' mi a' fogság előtt immár az enyém volt, költözhessenem Semlyénbe; ottan mutasson ki az Anyám nékem külön lakhelyet, én magam építem meg házamat.

Szabadulása után az immár negyvenkettedik évében járó Kazinczyban mindennél erősebb volt az a vágy, hogy ne csak önállóan gazdálkodjon, de anyjától és testvérétől minden tekintetben függetlenül éljen, s magának saját otthont és privát szférát teremthessen. A helyzet rendezésére azonban – mint látni fogjuk – csak évek múltán, házas-

25 Uo., 157. József első jelöltje egy meglehetősen előnytelen külsejű özvegyasszony volt, ennek a házasságnak a lehetőségét azonban Kazinczy azonnal elutasította. Majd egy férjes asszonynak, Sárosyné Ilosvay Krisztinának udvarolt a Nagyvárad melletti Félixfürdön, s bár az asszony időközben megözvegyült, kapcsolatuk megszakadt. VARGHA Balázs, „Eurydice: Batsányi, Csokonai és Kazinczy szerelmi viadala”, in VARGHA Balázs, *Jelek, jelképek, jellemek: Irodalmi és nyelvészeti tanulmányok*, 324–349, Elvek és utak (Budapest: Magvető Kiadó, 1984). Kazinczy fogságot megelőző szerelmi életéről lásd SZAUDER József, „A kassai Érzelmek iskolája”, in SZAUDER József, *A romantika útján: Tanulmányok*, 90–114 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961).

26 KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 248.

sággötését követően kerülhetett sor. 1802 őszén Bossányi Zsuzsanna a kólyi hegyen lévő szőlőt ajándékozta legidősebb fiának, melyet 1802 tavaszáig Balácsi István bírt, de melyből Balácsi kibecsültette. Mindemellett a fogság előtt a tulajdonában lévő, ám nagyrészt József által eladott vagy elvett állatai miatt is megpróbálta az anya legalább részben kárpótolni Ferencet, akinek elmondása szerint a következő években a szőlőből s marháiból származó bevételei képezték csaknem minden jövedelmét.²⁷ A történet ezen részét Kazinczy azzal zárta, hogy mikor házassága után, 1806-ban az úgynevezett „álmosdi béke” (a Péchy Imre²⁸ közvetítésével 1806 márciusában megszületett birtokrendezési irat) következtében végül megkapta Széphalmot,²⁹ anyja a szőlőt visszavette tőle, és József két éves fiának ajándékozta: „A’ Miklós fiai és az enyém nem bírnak szőlőt: igen a’ Jósie.”³⁰ Meglátása szerint tehát Bossányi Zsuzsanna nemcsak testvéreivel szemben juttatta meg nem érdemelt előnyökhöz egyik fiát, de a megkülönböztetés immár a következő generációra is kiterjedt.

Kiszabadulása után Kazinczy Ferencnek Miklóssal és Klárával volt a leginkább konfliktusmentes a kapcsolata, bár autobiografikus szövegeiben és levelezésében azt mindig elismerte, hogy fogsága alatt édesanyja, valamint Klára és József rendkívül sokat tettek érte. Mindezek ellenére – mint láttuk – folyamatos és egyre élesebb konfliktusai éppen Józseffel voltak, aki a börtönévek alatt a helyére lépett, s átvette a legidősebb fiú szerepét. Kazinczy szerint ő (mármint József) akart lenni az úr Regmecen és Érsemlyénben is. Mindezt éveken keresztül könnyen megtehetette, hiszen Ferenc fogságban volt, a megyei igazgatásban tevékenyen részt vevő Dienes főként Bihar központjában, Nagyváradon élt, a katonai pályát választó László pedig szintén nem folyhatott bele a mindennapi ügyek intézésébe.

Ferencnek szabadulása után József mellett Dienessel és Lászlóval is feszült volt a kapcsolata, pedig a levelezésük tanúsága szerint különösen László és Ferenc között korábban szeretetteljes kapcsolat állt fenn, ráadásul irodalmi érdeklődésükben is több közös pont volt. Kazinczy öccse változását rögtön szabadulása után megtapasztalhatta: László a fogságból hazatérő testvérét az ágyban fekvé fogadta, s 2387 nap távollét után

27 „Házunk állapotjáról, vagy inkább házunkbeli állapotomról, jó okokra nézve nem lehet szólanom; csak azt mondom, hogy nekem az én jó anyám ellen most sincs panaszum, valamint anyaisága erántam szenvedésem ideje alatt magát nagyon meg dicsőítette. Van Kólyon szőlőm, van az anyám ajándékából is s vásárlottból is 16 ellős tehenem, 300 juhom, sertésem, s három darab nem hámos lovam”. Kazinczy Ferenc – Péchy Imrénék, Érsemlyén, 1803. április 22., *KazLev*, 3:53–54.

28 Péchy Imre (1753–1841) Kazinczy rokona: Péchy édesanyja, Komáromy Anna és Kazinczy anyai nagymama, Komáromy Julianna ugyanis testvérek voltak. Péchy Imre 1801 és 1839 között a tiszántúli református egyházkerület, valamint a debreceni anyaiskola főgondnoka volt. Közéleti pályája Bihar megyéhez kötődik, 1787-től a másodalispáni, 1790 és 1803 között az első alispáni tisztet viselte. 1796-ban, 1802-ben, 1805-ben, 1807-ben Bihar, majd 1811/1812-ben és 1825/1827-ben Pest vármegye követe volt. 1813-tól alnádor, 1824-től a Hétszemélyes Tábla bírása, 1830-tól a Magyar Tudós Társaság igazgatóságának tagja.

29 KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 1205–1206. Széphalom azért is volt kedvező lakhely a házaspár számára, mert nagyon közel feküdt Kázmérhoz, Török Sophie családi birtokához.

30 Uo., 275.

úgy köszönt neki, hogy rá sem nézett.³¹ Azt, hogy a katonatisztnak a többi testvérrel való kapcsolata sem volt problémamentes, az alábbi történet jelezte:

József Öcsém már megismértete gondolkozásaival, 's elbeszélte, hogy a' budai fogságból haza eresztett Miklós testvérünkre kardot fogott, midőn ez, azt beszélvén Laczi, hogy a' háború mint folyt Olasz-Országban, 's valamely verekedést említvén, ezt mondá neki ingerlés hangja nélkül: „Szaladtak akkor bátyám Uramék”.³²

Kazinczy 1802 tavaszán aztán Lászlóval és Dienesel is nyilvánvaló konfliktusba keveredett. Kazinczy a nézeteltérést László lobbanékony természetével magyarázta, és azzal, hogy Dienesnek írt egyik levelét a címzett továbbküldte Lászlónak, az abban foglaltakat azonban a heves vérmérsékletű testvér rosszul értelmezte, illetve olyan dolgokat tulajdonított Kazinczynak, miket ő nem mondott. A többszöri levélváltásból kiderül, a testvérek gyanakvással tekintettek egymásra, Kazinczy viselkedését, gesztusait félreértették. Nyilvánvalóvá vált, hogy a korábbi harmónia László és Ferenc között végleg megbomlott. Bonyolította a helyzetet, hogy a testvérek a híreket, pletykákat, vélt vagy valós sérelmeiket folyamatosan hozták-vitték egymás között, konfliktusait pedig anyjukkal is megosztották. László ezen konfliktus alkalmával így írt Bossányi Zsuzsannának legidősebb bátyjáról: „mert ő feltette magába, minden egygyességét a' házunknak töviből kiforgatni.”³³ Továbbá: „Nézze Asszám ötöt, hány esztendeje már, hogy a' testvérével való haragjának végét nem szakaszthatja. Millyen okokat ad csekélységekben is az egyenetlenségre.”³⁴ Ferenc visszatérése tehát megbolygatta a család életének kialakult rendjét, a legidősebb testvért bizalmatlanság vette körül, mert nem ismerték szándékait:

Látták hogy Jósi Regmeczen Ur, 's teljes tetszése szerint lopja az Anyámat 's testvéreimet, 's azt hitték, hogy én viszont Semlyénben akarok lenni Ur, 's ott lopom Anyámat, testvéreimet. Hogy pénzem nincs, gyaníhatták, láthatták, de nem értettek miként nincs, 's féltek, hogy lehet. ha Ferenc meg nem házasodik, úgy egy rátával több marad osztályra, ez vala vígasztalások.³⁵

Nemcsak anyagi biztonságukat féltették, de minden bizonnyal kényelmetlennek találták személyét, s szégyellték is börtönviselt testvérüket. Erre utal Kazinczy következő naplóbejegyzése: „Laczi és Dienes valóban engemet, fejvesztésre kárhoztatott, tömlöcből szabadult embert, nem is néztek különben mint ollyat, a' kinek kegyelem, ha ők, Fő-Notárius és Stabalis-Tiszt, magok között megszenvedni méltóztatnak.”³⁶ Egy másik alkalommal így jegyezte fel anyja és László róla folytatott beszélgetését: „Debrbe me-

31 Uo., 243.

32 Uo.

33 Uo., 110.

34 Uo., 111.

35 Uo., 259.

36 Uo., 260.

nék Laczival, az Anyám ezt mondá neki: Csak ez a' Ferencz házasodnék. – De mit házasítja ötet Asszonyám, felele Laczi; van e olly emberséges ember, a' ki a' maga gyermekét ő hozzá adni nem szégyellené?”³⁷

A börtönből szabadult Kazinczyt sem kerülte el tehát legszűkebb környezetének megbélyegzése, s ezen nem változtatott az sem, hogy nem köztörvényes, hanem politikai fogoly volt. A stigmatizáció elszenvedése pedig nem jelentett mást számára, mint hogy a börtönbéli fogságot immár egy másfajta, talán még fojtogatóbb rabság váltotta fel.³⁸ Ez az állapot azonban nemcsak az egzisztenciális kiszolgáltatottságot jelentette, de privát szférájának folyamatos, olykor igen látványos és durva megsértését is. Ennek legnyilvánvalóbb példája, hogy édesanyja és testvérei (mindenekelőtt József) is úgy vélték, joguk van arra, hogy ne csak beleszóljanak házassági terveibe, de meg is szabják neki – a legidősebb fiúnak –, kivel kösse össze életét.

Újabb összezőrdüléshez vezetett a családdal, mikor 1802-ben a kamara nagyobb összeg kifizetésére szólította fel Kazinczyt fogvatartási költségeinek kiegyenlítése végett. Kazinczy elmondása szerint József kijelentette: ő a család tutora, s egy fillért sem hajlandó fizetni. Kazinczy bevallása szerint nem is vette volna igénybe a segítséget, s a család atyai barátjától, Péchy Imrétől felvett kölcsönnel egyenlítette ki tartozását. Ugyanakkor ismét felhívta a figyelmet helyzete tarthatatlanságára, anyja erre a következőket mondta: „nem kellett volna magamat hívatalomtól megfosztatnom; nem kellett volna revolutionális plánumokat készítenem; Regmecz ott van; másfél telek esik réám.”³⁹ Mindebből arra következtethetünk, hogy családi körben máskor is elhangzottak olyan szemrehányások, melyek, figyelmen kívül hagyva a II. József halála után megváltozott politikai helyzetet s az I. Ferenc uralkodása alatti politikai pereket, egyértelműen Kazinczyt hibáztatták sorsának alakulása miatt.

Kazinczy és Nagy Maris

1803 novemberében az Érsemlyénben lakó Kazinczy súlyos betegségbe esett. Miután jobban lett, anyja Regmecre ment gyerekágyas menyéhez, Ragályi Máriához, s ott is maradt tavaszig. Eközben Ferencet a Göncruszkán élő Kazinczy Kláránál szolgáló, Nagy Maris nevű fiatal cseléd lány ápolta, s ebből rövidesen hatalmas botrány kerekedett: testvérei, elsősorban a Semlyénben lakó Zsuzsanna, valamint László és Dienes azt terjesztették, hogy bátyjuk a lánnyal viszonyt folytat, sőt el is akarja venni feleségül. Ez mélységesen felháborította édesanyjukat, s még inkább elmérgesítette legidősebb fiával való viszonyát.⁴⁰ A családot minden bizonnyal nem önmagában a Nagy Marissal

37 Uo., 259–260.

38 DOBSZAY Tamás, „A szabaduló Kazinczy”, in DEBRECZENI ÉS GÖNCZY, *Ragyogni és munkálni*, 294–305.

39 KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 122.

40 ORBÁN László, „A Maris históriája”, in DEBRECZENI ÉS GÖNCZY, *Ragyogni és munkálni*, 451–464; ORBÁN László, „Mese a szolgálólányról”, in „Közöttünk a' Mester”: Tanítványi köszöntőkötet a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére, szerk. BÓDI Katalin és BODROGI Ferenc Máté, 105–121 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019).

való feltételezett, ám Kazinczy által mindvégig tagadott szexuális kapcsolat rendítette meg – hiszen ez a fajta viszony a korszakban egyáltalán nem lett volna szokatlan –, hanem azok a bevett társadalmi normákon túllépő emberi megnyilvánulások és gesztusok, melyeket nem tudtak másként értelmezni, csak úgy, hogy Kazinczy partnernek tekinti, és társául kívánja választani a fiatal cseléd lányt.⁴¹

Mindezek fényében az 1804. június 27-én, László-napon Semlyénben történt események Kazinczy elbeszélésében kiemelt jelentőséggel bírnak, mintegy csúcspontját képezik szenvedéstörténetének. A feljegyzéseiben megkomponált jelenetnek egyik főszereplője József, kiről Kazinczy így írt: „Az ő romlott lelkét, az ő pimasz karakterét, az ő feje’ pusztaságát sok cselekedetből lehet ugyan ismerni; de ez a’ 27. d. Júniusban velem elkövetett istentelenség, eggyetlen a’ maga nemében és csak azért is méltó a’ feljegyzésre, mert példáját látni lehetetlen”.⁴² Kazinczy pontokba szedve rögzítette, hogy testvére mi mindent vetett a szemére, az egyik kirohanás lejegyzése szerint így hangzott: „Soha, b..... a’ lelkét, soha Laczi bolondabb cselekedetet nem tett, mint azt, hogy midőn forró nyavalyába esett, az ebadta, semmirekellő tökéletlen embere, azt a’ tanácsot adta Asszonyámnak, hogy hozasson Doctort mellé; hadd veszett volna el!”⁴³ Anyjuk pedig mindezekre így reagált: „Az Anyám felkölt, járt, szitkokat mondott [...], ’s két ízben azt kívánta, hogy bár elütötték volna Budán a’ fejemet!”⁴⁴ Ferenc röviddel ezután gutaütést kapott, s ezt ő egyértelműen a vele szemben elkövetett méltatlan bánásmódnak tulajdonította. Kazinczy úgy látta, a gutaütés fizikai következményei sem rázták meg különösebben Bossányi Zsuzsannát: „hihető annak vette, hogy az Isten büntetőképpen bocsátotta reám a’ csapást, mert nem sokára azután egy nékem írt levelében azt mondotta, hogy bár egy guta a’ Klári húgom száját is félre rándítaná, hogy ellene ne panaszkodhatna!”⁴⁵

Főként József mesterkedéseinek köszönhetően anyjuk és Klára között is komoly feszültség alakult ki. Ennek következtében Kazinczy két évig nem látogatta meg Ruszán lakó hűgát, csakhogy anyját ne ingerelje.⁴⁶ A Zsuzsanna és Julianna által terjesztett pletykák, a hírek ide-oda hordása is sok konfliktust okozott a családtagok között. S bár Kazinczy tisztában volt különösen Zsuzsannának a Maris-ügyben játszott sze-

41 Ilyen lehetett a közös olvasás, az olvasottak megbeszélése, s hogy a leány ennek hatására verseket írt, melyeket Kazinczynak megmutatott: „Midőn felgyógyulván a’ forró betegségből, elgyengült szemeim még nem bírták az olvasást, ő vele olvastattam Rigó Sámson, ’s holmi egyebet, és a’ többek közt Marmontelből Lubint és Anettet. Maris erre verseket írt; elég rosszakat, nemcsak poétai, hanem logikai tekintetéből is; de morális nézőpontból nézve, elég jókat, mert az vala a’ bérekesztések, hogy ő valamikor a’ Gessner Idylljeit megnyitja, a’ könyv mindég Daphnén nyillik-meg, a’ ki az anyja sírjánál esküszik, hogy a’ feddhetetlen erkölcstől soha el nem tántorodik” KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 128.

42 Uo., 129.

43 Uo., 130.

44 Uo., 131.

45 Uo., 132.

46 Kazinczy feljegyzésében arra is kitért, hogy Miklós javaslatára édesanyjuk 1805-ben árendába adta Józsefnek Regmecet, az egység nagybátyjuk, Kazinczy Péter segítségével született meg. Ezt követően olvashatók a Józsefre vonatkozó sorok: „Ő Klárit az Anyámmal halálos gyűlölségbe hozta volt. Klári mutatta nekem a’ reá írt anyai leveleket”. Uo., 139.

repével, házasságkötése után mégis igyekezett normalizálni kapcsolatukat, mondván: „a' húgom házasságom olta barátsággal viselte magát erántam, 's én a' ki nem szoktam várni a' megelőzést a' megbékélésben, és a' ki akár bántó találtam lenni, akár bántott, magam teszem az első lépést”,⁴⁷ ezért a vele egy faluban lakó asszonyt időnként meglátogatta. Mivel azonban egy ideje Kazinczy Zsuzsanna és édesanyjuk között is megromlott a viszony, az anya ellenezte, hogy Ferenc meglátogassa sógorának, Péchy Sándornak a házat. Ezért előfordult, hogy egy cselédlánnyal figyeltette legidősebb fia minden lépését. Bossányi Zsuzsannának egyik vagy másik gyermekéhez való aktuális viszonyát tehát a többi testvérnek is messzemenően figyelembe kellett vennie, s az asszony a vele való érzelmi azonosulást el is várta tőlük.

A házasság mint a szabadulás útja

Kazinczy a június 27-i jelenet s az azt követő gutaütés után jutott arra az elhatározásra, hogy egészsége megőrzése és önállósága kivívása érdekében megházasodik:

Eddig, hogy magamat önnön magammal és a' világgal háládatlannak, telhetetlennek ne neveztessem, csendesen nyögtem keresztem alatt. De mostan megértek az idők. Láttam én, hogy az újabb keserítések 's bántások újabb guttaütést okozhatnak, 's elrémültem annak képzelte, hogy akkor osztán úgy bánnak velem mint fél emberrel 's el vala végezve, hogy megházasodom.⁴⁸

Választása egykori felettesének és pártfogójának, gróf Török Lajosnak a nála jóval fiatalabb leányára, Sophie-ra esett, kivel a gyűrűváltás 1804 augusztusában megtörtént. Ez az eset azonban még újabb, hosszú ideig tartó feszültséget és vádaskodást okozott Kazinczy és édesanyja között, aki még hónapok múltán is fia szemére vetette, hogy az eljegyzés az ő tudta nélkül történt. Kazinczy 1804 szeptemberében személyesen jelentette be elhatározását Klárának és sógorának, Péchy Sándornak, valamint másik húgának, Zsuzsannának és természetesen édesanyjának, a többieket pedig levélben értesítette: Dienes, László és József semmit sem válaszoltak, Julianna és Miklósék reagáltak a hírre.

Kazinczy házassága tehát értelmezhető egyfajta menekülésként az egzisztenciális, anyagi és érzelmi kiszolgáltatottságból. A bevett gyakorlattól eltérően azonban nem egy vagyonos özvegyasszonyt vett el, mint ahogy ez az ő életkorában lévő férfiaknál gyakran előfordult, s mint ahogy ezt családja is kezdettől elvárta tőle, hanem egy olyan fiatal arisztokrata lányt, akinek családjával szoros baráti kapcsolatot ápolt, s akiben aztán valódi társra talált. Feljegyzéseiben Ferenc saját párválasztását éppen József nősilésével ellenpontosította: míg ő szorult helyzete ellenére is végül olyan partnerre lelt, akivel a kölcsönös vonzalom és szeretet kötötte össze, öccse érdekből házasodott, hiszen

47 Uo., 153.

48 Uo., 132.

Ragályi Máriát nem személye, vonzó belső tulajdonságai vagy szépsége, hanem kizárólag családi háttere s apja státusza miatt vette el.⁴⁹ Ugyanakkor József választása nem ment szembe a korszak normáival, sőt nagyon is megfelelt azoknak, hiszen a házasság ekkor még nem elsősorban két ember érzelmi elköteleződését jelentette, hanem olyan nyilvános társadalmi esemény volt, amely optimális esetben a házasulandók társadalmi pozícióját erősítette s egy közösség, elsősorban a család érdekeit szolgálta.⁵⁰ Kazinczy megnyilatkozásai arra utalnak, hogy, mint az élet egyéb területén, itt is a mértéktartásra, egyfajta középútra törekedett: sem az érdekházasságot, sem a kizárólag a szenvedélyek által vezérelt párválasztást nem helyeselte. A jó ízlés és bizonyos társadalmi konvenciók betartását rendkívül fontosnak tartotta, Kazinczy Miklós második házassága kapcsán egyenesen így fogalmazott: „én az illetlen házasságtól egész életemben iszonyodtam.”⁵¹

Ferenc házasságkötése után sem csökkentek a konfliktusok. Ennek részben anyagi természetű okai voltak, így ugyanis még sürgetőbbé vált az újdonsült házaspár helyzetének rendezése. Kazinczy ígéretet kapott, hogy az érsemlyéni pusztán rendbe hozhatja az erősen leromlott állapotban lévő Bossányi János-féle házat, míg ott megfelelő új lakást nem épít magának. Később anyja ezt megakadályozta, s frissen házasodott fiának felajánlotta kárpótlásul a Bihar megyei Érkeserűn található, rossz állapotban lévő, Kazinczy által nyomorúságos viskónak tartott kis házat. Hamarosan kiderült azonban, hogy ezt Dienes nehezményezte, aki úgy érezte: anyjuk ezzel jogos járandóságától fosztja meg őt. Másfelől – a Kazinczy alkotta elbeszélésben – főként József és felesége részéről az új asszony, Török Sophie személye, családja, felekezeti hovatartozása és társadalmi státusza is a támadások kereszttüzebe került.

1805 januárjában Kazinczy a következőket jegyezte fel regmeczi látogatásukról:

Öt nap mulattam Regmeczen, 's örültem, hogy az Anyámmal éreztetem egész gyermeki hűségemet, 's hogy a' tavalyi keserítéseknek, gutaütetésnek emlékezete el van törölve. Példátlan békességgel tűrtem az Öcsém dühösségeit, gorombaságát; a' milyen péld. ok. az volt, hogy leülvén az asztalhoz ő és felesége, és én Sophie, ámbár mi ketten úgy vívénk a' dolgot, hogy a' leves alatt kezdvén a' poszpászig mindig csevegtünk, hogy végre lesz valami alkalmatosságok beszédünkbe egyveledni, sem az öcsém, sem a' menyem belé nem szóllottak és olly némán költek fel, a' hogy leültek.⁵²

Ugyanakkor Ragályi Mária azt mondta, bár az ő apja nem volt gróf, mégis derekabb ember volt, mint Török Lajos, továbbá megjegyzéseket tett Sophie öltözködésére, József pedig Ferenc lábbelijét nevezte „mágnási” cipőnek. Míg korábban családja azt vetette

49 Uo., 138.

50 Richard VAN DÜLMEN, „Fest der Liebe: Heirat und Ehe in der frühen Neuzeit”, in *Armut, Liebe, Ehre: Studien zur historischen Kulturforschung*, szerk. Richard VAN DÜLMEN, 67–106 (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1988), 67.

51 Kazinczy Ferenc – Kazinczy Klárának, [Széphalom], 1826. november 28., in *KazLev*, 20:165.

52 KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 137.

szemére, hogy cselédlányt akart elvenni, most öccse azt kifogásolta, hogy „mágnás-lányt” vezetett az oltárhoz, aki ráadásul „pápista”.

Nem bántam volna úgy segéljen, én, monda, ha elvette volna is Marist! 'S elhiszem, a' mit mondott; úgy az az öröme lett volna, hogy szabadon nevezhetett volna bolondnak, a' helyett, hogy most a' Grofi titulus bántotta. (Erre a' czikkelyre azt kell megjegyezmem, hogy ő azt mondotta, mikor házasodott, – Asszonyám rá a' tanú – hogy Ragályi Mária ugyan soha sem hált volna az oldala mellett, de az csiklándoztatta, hogy Consiliarius 's Ord. V. Ispán' leánya. Az ilyen gondolkozású ember más felől is úgy gondolkozik, mint maga felől, 's abban is bolond gőzt keres, a' kiben az nincs.) – Ugyan csak Asszonyámnak mondotta felőlem, hogy velem a' mennyországban sem akar eggyütt élni. A' felelet az vala rá, hogy nincs mit félnie tőlem; a' hogy indultunk, nem eggy helyre fogunk jutni.⁵³

Ez alkalommal József az anyjával is összeveszett, s végül a közte és Ferenc közötti szóváltás csaknem tettlegességig fajult, úgy, hogy Bossányi Zsuzsannának és Kazinczy Klárának kellett szétválasztani a két fivért. A családban tehát komoly indulatok dúltak, s a verbális erőszak mellett olykor-olykor a fizikai erőszak (vagy az azzal való fenyegetés) is megjelent:

veszedelmesnek tartám Regmeczre menni, a' hol József öcsém nekem botot ígért, 's öszvekapásra provocált – veszedelmesnek Asszonyám elibe, a' kin megtörtént, hogy a' már anyává lett gyermekeit pofon verte, még pedig mások előtt, 's az elmúlt szüreten azt mondotta, hogy bánja, hogy engem lakodalmam előtt két héttel meg nem veretett.⁵⁴

Kazinczy, aki apósáék előtt is szégyellte a kialakult helyzetet, rövidesen levelet írt anyjának, melyben leírta, nehezményezi, hogy József és közte nyilvánvaló különbséget tesz:

Kassára érvén, elkeseredve írtam egy levelet; vége gondolóra, hogy midőn az öcsém megházasodék, postilion, stiblis 's 9 forintos kalapú kocsis fogott a' szekérébe, az enyémbé gubás – hogy Józsinak 840 f. ára ezüst jött, 's két vagy három rendbeli arany ékesség; – hogy Józsinak azonnal épült a' ház, az istálló, úgy hogy 3 hónap alatt el vala készülve lakója; engem pedig egy paraszt formájú nedves viskóba akara küldeni Keserűbe; – hogy 6 hónapja, hogy feleséges ember vagyok, 's nincs semmim; 's költségemre 100 ft-nál többet nem ada 'stbb. – hogy szégyellem a' dolgot Sophiet előtt is, 's nem tudom mint jelenjek meg Kázmértt. – Nem felelt; de másoknak azt panaszlotta, hogy eggy impertinens levelet írtam reá.⁵⁵

53 Uo., 138.

54 Uo., 152.

55 Uo., 139–140.

Kazinczy diáriumában olvasható az is, hogy felhívta anyja figyelmét arra, hogy ő maga is megütközött volna azon, ha néhai anyósa, Szirmay Terézia Kazinczy Andrást és annak feleségét idősebb fia, József elé helyezte volna. Ferenc úgy vélte, a vele és feleségével szemben tanúsított bánásmód a természet rendje ellen is vét: „nem engemet subordinált a’ természet József öcsémnek, hanem ötet coordinálta nekem; ő minden a’ háznál, mik semmik vagyunk, semmit nem tudunk.”⁵⁶

1805. július 3-án végül Bossányi Zsuzsanna – sógora, Kazinczy András közvetítését igénybe véve – négy lehetőséget vázolt fel fiának, azzal a céllal, hogy elsőszülöttjének helyzetét rendezze, ám feltételül szabta, hogy az kötelezze magát (adjon reverzálist): neki és testvéreinek örökre békét hagy, s azok „mocskolásával” is felhagy. Válaszában Kazinczy visszautasította, hogy testvéreit megbántotta vagy rossz hírbe keverte volna, ellenben egyenesen anyját tette felelőssé azért, hogy a testvérek között állandó feszültség áll fenn:

Négy esztendő olta várom a’ legigazságosabb, és négy esztendeig mindég magamba-fojtott kívánság’ teljesítését, 46 esztendő ember vagyok, férj vagyok, atya vagyok ’s látom a’ testvérek között való egyenetlenséget, melly onnan ered, hogy Asszonyám bennünket egyenetlenül tractálván, egymás ellen való irigységre tüzel.⁵⁷

A továbbiakban egyértelművé tette, József öccsének családi gazdaságban betöltött irányító szerepe s az ő háttérbe szorítása a konfliktusok legfőbb forrása:

Ki szenvedje azt, hogy én úgy legyek, mint voltam, holott az öcsém a’ közös pénzzel trafical, számot nem ad és Asszonyámnak tulajdon szava szerint úgy bán a’ jövedelemmel, mintha testvérei nem volnának? Ki szenvedje azt, hogy én kéntelen vagyok adósságba verni magamat, hogy a’ kamarát fizethessem, ’s Asszonyám Józsit, azért, mert ő házass, a’ tulajdon szavai szerint, a’ mi kárunkkal boldogítja? Ki szenvedje azt, hogy Józsi arra jutott, hogy ő ad kölcsön Asszonyámnak?⁵⁸

Az így kialakult levélváltás is alkalmat adott Kazinczynak, hogy öccse bűneit felsorolja: kezdve azzal, hogy miatta kapott gutaütést, miatta kellett Regmecről eljönnie, ő terjesztette, hogy egy cselédlányt akar elvenni, s újdonsült feleségével, Török Sophie-val is sértően viselkedett.

56 Uo., 221.

57 Uo., 144.

58 Uo.

Kazinczy önéletrajzi írásai abba is betekintést nyújtanak, hogyan kezelte az anyjával és testvéreivel való konfliktusokat. A jelentős vármegyei karrierje befutó legidősebb öcséről egy helyen a következőképpen nyilatkozott: „Dienes meggazdagodott ember; látta szükségemet, ’s rajtam ugyan soha nem segített csak egy krajczárral is.”⁵⁹ Állítását azzal illusztrálta, hogy testvére a kihízott s a szabó által már kétszer átalakított frakkját, miután azt már többször kiengedni nem lehetett, megvétélre ajánlotta testvérének:

Meg valék bántva; de valóságos hibám, ha a’ hiba szép hiba is, hogy gorombának gorombán nem felelek. Kérdém a’ szabót, ha hozzám igazíthatja e. Mértéket vesz, próbálja, ’s alkalmasnak lelő. – D. 10 ftot kért, ’s kifizettem. Tudni kell, hogy akkor újat is lehetett csináltatni 25 ft.⁶⁰

Évtizedekkel később Dienes talán azzal a szándékkal, hogy korigálja korábbi viselkedését, 1820-ban készített végrendeletében bátyjára hagyta mintegy 40 000 forintot érő nagyváradi házát. Igaz, Kazinczynak nem lehetett felhőtlen az öröme, hiszen a házzal együtt tetemes, 27 000 forintnyi adósságot is örökölt 1824. április 30-án elhunyt öccsétől.⁶¹

Kazinczy autobiografikus íásaiban megteremtett személyiségének egyik fontos jellemzője tehát a „gorombának gorombán nem felelek” magatartás. Egyik-másik szöveghelyen László rideg, elutasító viselkedésével kapcsolatban fogalmazott így: „Azt én szép kevélységgel de ingerlés nélkül tűrém. A’ bolondot futni kell hagyni.”⁶² Józsefről pedig ezt olvashatjuk: „Példátlan békességgel tűrtem az Öcsém dühösségeit, gorombaságát”.⁶³ Mint ahogy Bodrogi Ferenc Máté Kazinczy-monográfiájában fogalmazott: a nagy részben a shaftesburyánus arisztoszfelfogáson alapuló „sztoikus mértéktartó életmódra, az erkölcsi igényességre apelláló úriemberhez illő méltóságos viselkedésre (self-control) Kazinczy önéleírásaiban számtalan példát találunk”.⁶⁴ Ez talán leglátványosabban a már említett, június 27-i „nagyjelenetben” mutatkozik meg, mely kétféleképpen is lejegyzésre került. Az egyik változatban ez olvasható: „Dél-után Józsi érkezik és szabad kiömlést enged a’ maga paraszt erkölcsének ’s gaz lelkének. Én az ő szitkaira csak feleltem: Nekem nincs fegyverem goromba ellen, ’s míg ő fél óráig önti a’ maga

59 Uo., 312.

60 Uo.

61 A testamentumban Dienes úgy rendelkezett, amennyiben Ferenc nem tart igényt a házra, azt az általános örökösének megjelölt Gordánné és közös gyermekeik kapják meg. Ők kötelesek voltak a ház eladásából befolyó pénzből az adósságot kiegyenlíteni, a fennmaradó összeget pedig Ferencnek átadni. A levelezésből tudható, Ferenc ez utóbbi megoldást választotta: a ház jóval áron alul, 12 000 forintért lett gróf Haller János tulajdona, ez az összeg pedig az adósságok kiegyenlítését sem fedezte. Lásd minderről például: Kazinczy Ferenc – Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1824. október 3., in *KazLev*, 19:211; Kazinczy Ferenc – Kazinczy Klárának, [Széphalom], 1825. február 23., in *KazLev*, 19:293.

62 KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 317.

63 Uo., 137.

64 BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csizsoltóság nyelve: Egy önreprezentáció diszkurzív hátttere*, Csonkai könyvtár 51 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 296.

szitkait, fenyegetéseit, én egész phlegmával levelet írok.”⁶⁵ A bővebb leírás még élesebben állítja szembe az indulatai által vezérelt, testvérét gyalázó Józsefet és a méltóságát megőrző, önmagát fegyvelmező Kazinczyt, aki a legnehezebb pillanatokban is képes a tökéletes koncentrációra az írás gyakorlata által:

József öcsém nekem valamely gorombaságot tett, de a' melyre többé nem emlékezem. Csak arra emlékezem, hogy azt feleltem reá, hogy goromba mondásra nekem nincs feleletem. 'S ezzel felköltem, 's a' szomszéd szobában olly helyt, a' hová az anyám az ágyából nézhetett, széket fogtam, elővettem író-szerszámomat, egyik lábomat, a' másikon által vetettem 's az alatt, míg József öcsém velem a' legirtóztatóbb dolgokat hallattatta, egy levelet írtam valamely Rézmetszőnek olly phlegmával, olly csendességgel, melyet most magam is csudálok, mert a' levélben egy correctura sincs.⁶⁶

A Kazinczy önéletrajzi szövegeiben megjelenő személyiség tehát a habitusától alapvetően idegen közegben is képes volt egy összpontosítást igénylő szellemi tevékenység által megőrizni méltóságát és integritását. Kazinczy ezen magatartását azonban József nem tudta dekódolni, s azt gyávaságként értelmezte. Fél évvel később egy újabb családi veszekedés alkalmával Kazinczy nem rettent meg attól, hogy öccsét galléron ragadja. Ám, mint ahogy a leírás sugallja, itt sem pusztán indulatai vezérelték, hanem annak demonstrálása, hogy júniusi viselkedése nem gyávaságból fakadt: „Nekem csak az vala szándékom, hogy éreztessen vele, hogy a' nem-motszanás nem ijedés vala”. Ugyanilyen kettősség jelenik meg anyjával való viszonyában: engedelmes, tisztelettudó fiú, aki azonban az igaztalan bánásmódot és vádakat önérzetesen visszautasítja:

Melly rettenetes dolog az, hogy Asszonyám azt hiszi, hogy Anyának, az anyai nevezet just ad arra, hogy gyermekével keménységeket, 's igazságtalan vádakat hallasson! A' gyermek az atya vagy anya elragadtatását, indulatját, haragját, emberiségét, kimélő 's elhallgató tisztelettel tartozik ugyan nézni; de végre őtet is elragadhatja az emberiség, mert ő is érző teremtes; 's akkor osztán nem elég azt mondani, szenvedd, mert én születek! A' kötelességek kölcsönösök, az Atyák a' magok gyermekeiknek kegyességgel, kiméléssel tartoznak: a' gyermekek tisztelettel 's hűséggel az atyáknak. A' hol megbomlik a' kötél, az vádolja magát, a' ki feloldoztatta.⁶⁷

A testvérek közötti viszonyt azonban nem csak Ferenc helyzete árnyékolta be. Komoly megütközést keltett 1806-ban László házassága, aki a leírások szerint egy nem túl előnyös külsejű örmény leányt vett el Lukács Franciska személyében. A hírre s mindenekelőtt a leendő feleség örmény származására nagybátyjuk, Kazinczy Péter meglehetősen tömörséggel így reagált: „Kurvanyja”.⁶⁸ Kazinczy pedig a szűkebb és tágabb családban

65 KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 204.

66 Uo., 129.

67 Uo., 145.

68 Uo., 220.

is megdöbbenést keltő esemény hallatán diáriumában Lászlóval kapcsolatban megjegyezte:

Az Isteni Gondviselés nekem szép satisfactiót nyujta, mondám. Ő vala az, a' ki 1804-ben, tavasszal Regmeczre ment, és az Anyámat tűzbe hozta, 's azt a' gyanút, hogy szobaleányt akarok venni, készítette; 's íme én úgy házasodtam, hogy nem kell pirúlnunk miatta, ő pedig úgy, hogy a' Jók fejét csóválva hallják.⁶⁹

Ugyanakkor már jóval Ferenc letartóztatása előtt éket vert a családtagok közé Dienesnek Klobusiczky Antalné Pruszkay Antóniával folytatott házasságtörő viszonya:

Itt csak rövideden említem, hogy Dienes, Biharban vévén szolgálatot, nem vala spectátora 's mindennapi tanúja azoknak a' mik ezen a' földön történtek, beszélgették; 's már akkor egy semmire-való asszony' lánczaiba keveredvén, valamit az neki sugallott, azt jóvá hagyá. Ez a' bécsi születésű undok asszony érzéketlen vala azok eránt a' miket mi igenebben érzettünk talán mint illet volna, 's érzéketlenné tette Dienest is. Ez maga egy kis egyenetlenséget szülhete közöttünk, de a' mi nem ment volna ennyire mint ment, ha D. a' világot ezen ocsmány commercium által maga ellen nem ingerlette 's tölünk, hogy mi ezt még gyönyörködve nézzük, nem kívánta volna.⁷⁰

Julianna és különösen Zsuzsanna, ha csak Dienes kedvéért is, de barátságába fogadta az asszonyt, édesanyjuk azonban kerülni akart minden vele való érintkezést. Mikor Váradon egy bál alkalmával Bossányi Zsuzsanna elhárította Pruszkay Antónia közeledését, a nő egy Ferenchez írt levelében „magyar gorombasággal” vádolta édesanyjukat, s valamiféle közbenjárásra akarta megkérni őt. Ferenc válaszában azonban anyja védelmére kelt: „Én vissza írtam mint fiú és mint a' ki a' magyar gorombaság-ot el nem nyelheté, 's kértem, hogy végye tekintetbe, hogy egy Anya az effélét nem nézheti hidegen, midőn még az egészen-idegen is botránkozva nézi 's hallja.”⁷¹ Kazinczy feljegyzéséből úgy tűnik, Dienes nem tudta megbocsátani bátyja anyjuk és a „magyar erkölcsök” melletti kiállását, morális fenntartásait, s emiatt már jóval a letartóztatása előtt elhidegült tőle.

A birtokosztály

Bossányi Zsuzsanna 1812 novemberében halt meg, a következő év áprilisában végrehajtott osztály szerint

Abauj, Zemplény, Szabolcs, Bihar, heves és Nógrád Vármegyékben fekvő jószágaink úgy osztattanak-fel, hogy lakásom nekem Széphalmon, Dienes öcsémnek, Krainikné és Pé-

⁶⁹ Uo., 225.

⁷⁰ Uo., 255.

⁷¹ Uo., 257.

chyně húgaimnak Semlyénben, Juliánának és Józsefnek Regmeczen, Miklósnak Semlyénben vagy Pászthón essék.⁷²

A több vármegyében szétszórta fekvő családi birtokot tehát hét testvér között kellett felosztani, mert Kazinczy László ekkor már nem élt. A mintegy öt hónapig tartó folyamat során a testvérek Péchy Imre és Domokos Lőrinc közvetítésével az eredeti végrendelet helyett új osztályban állapodtak meg, amely megerősítette Kazinczy Ferenc jogait Széphalom vonatkozásában.⁷³ Kazinczy többéves küzdelem lezárásaként értékelte a történeteket. Berzsenyi Dánielhez írt levelében így fogalmazott: „Most osztályunk készületei minden időmet elfoglalják. 54dik esztendejében életemnek emancipálódtam, nem az én jó Anyámnak, hanem egy gonosz és alacsony lelkű öcsémnek, ki hogy ne bántathassék, az Anyám leple alá vonta magát, Skláváságából.”⁷⁴ A lassan ötvenes évei közepeán járó Kazinczy által megkonstruált élettörténet eme bő tíz évét lezáró időszak kulcsmozzanata tehát az emancipálódás, a Józsefnek való alávetettségből való szabadulás s egy továbbra is anyagi nehézségekkel és testvérkonfliktusokkal terhelt, de független lét kezdete. Alávetettségét nemcsak igazságtalannak, de mint arra más helyen maga is utalt, a természet rendjével ellentétesnek tartotta, hiszen a fogságból való visszatérése után még hosszú ideig nem tölthette be azt a szerepet és pozíciót, amely az elsőszülött fiút a késő rendiség időszakában egy tekintélyes köznemesi családban hagyományosan megilletett.

Szijártó M. István szerint a 18. századi nemesi családok esetében a föld birtoklásának kérdése meghatározó jelentőséggel bírt: a közös örökség azonban a családtagok között nem együttműködést alakított ki, sokkal inkább konfliktusokat generált.⁷⁵ Kazinczy Ferenc, aki elmondása szerint felesége családjával évtizedeken keresztül szeretetteljes kapcsolatban állt, apósa 1810-ben bekövetkezett halála után csaknem húsz évig tartó pereskedésbe bonyolódott sógorával, Török Józseffel, aki megtagadta húga örökségének kiadását.⁷⁶ Minden bizonnyal igaza lehet tehát Szijártó M. Istvánnak, aki a nemesi családot a korszakban a társadalmi konfliktusok melegágyának tekintette,⁷⁷ olyan közegnek – tesszük hozzá –, ahol a személyes szimpátiát, vonzalmat, megbecsülést felülírta a vagyon felosztása és megtartása körüli küzdelem.

Ezt példázza Kazinczy életének ebben a tanulmányban rekonstruált időszaka is.

⁷² Uo., 166.

⁷³ Váczy János, „Bevezetés”, in *KazLev*, 10:XXX.

⁷⁴ Kazinczy Ferenc – Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1813. január 18., in *KazLev*, 10:227.

⁷⁵ Szijártó, „Nemes nők...”, 56.

⁷⁶ VÖLGYESI Orsolya, „A gazdálkodó költő: Kisfaludy Sándor gazdasági főljegyzései”, in VÖLGYESI Orsolya, *Írók, szerepek, stratégiák*, 177–180 (Budapest: Ráció Kiadó, 2010), 180.

⁷⁷ Szijártó, „Nemes nők...”, 56.